



Fıkıh Usûlünden Kelâmî İhraç Etmek: Hicrî 5. Asır Kelamcı Usûlcülerden Bir Tepki

Şuheda Bozyel

<https://orcid.org/0000-0002-5043-8671>

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İslam Hukuku Bilim Dalı, Şırnak, Türkiye

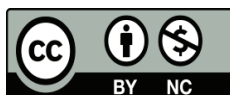
<https://ror.org/01fcvkv23>

suhedagereksar@gmail.com

Atıf Bilgisi:	Bozyel, Şuheda. "Fıkıh Usûlünden Kelâmî İhraç Etmek: Hicrî 5. Asır Kelamcı Usulcülerden Bir Tepki". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 39 (Kasım 2024), 39-49. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1498472 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın taslak hali daha önce "Fıkıh Usûlü-Kelâm İlişkisine Dair Farklı Bir Mülahaza" başlığı ile 26.10.2023-27.10.2023 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen 9. Uluslararası İslam Hukuku Lisansüstü Çalışmalar Sempozyumunda sözlü olarak sunulmuş, tebliğ metninin özeti yayınlanmıştır.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	09 Haziran 2024
Kabul Tarihi:	20 Eylül 2024
Yayın Tarihi:	30 Kasım 2024
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Fıkıh usûlü yazım yönteminde fukahâ ve mütekellimîn şeklinde bir ayrıma gidilir. Mütekellimîn yönteminin ayırt edici vasıflarından biri olarak bu yöntem ile usûl eseri kaleme alan âlimlerin kelâmî kimliklerini ön plana çıkarttıkları ve bu sebeple yazdıkları usûl eserlerine kelâm ilminin meselelerini dahil ettikleri ifade edilir. Fukahâ yöntemini takip eden âlimlerin ise kelâm ile usûl ilminin mezcedilmesine karşı çıktıkları ve kelâmî bağlantısı bulunan konuları eserlerine almamaya gayret gösterdikleri belirtilir. Mütekellimîn yönteminin bir hususiyeti olarak ifade edilen "kelâmî konuları usûl eserlerine taşımak" şeklindeki bu görüşe karşılık hicrî beşinci asırdaki bazı kelamcı usûlcülerin farklı bir duruşu olduğu görülmektedir. Örneğin Basrî, Şerif el-Murtazâ ve Tûsî'nin usûl eserlerinin baş kısımlarında usûl-kelâm ilişkisine dair birtakım ifadeler yer almaktadır. Burada usûl ilmi ile diğer ilimler arasındaki farklara değinilirken kelâmî meselelerin usûl ilmine dahil edilmesi eleştirilmektedir. Basrî'nin söz konusu eleştirisindeki muhatabının, hocası Kâdî Abdülcebbar olduğu kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ancak Şerif el-Murtazâ'nın bu eleştirilerinde bir âlimi muhatap aldığı anlaşılrsa da bu isim açıkça zikredilmemektedir. Tûsî ise şahıs değil ele alınan meseleler üzerinden benzer eleştiriler yöneltmektedir. Araştırmanın sınırlandırılmasında, zikredilen dört âlimin aynı çağda yaşamış olmaları ve ortak ilmi bir gelenekten beslenmiş olmaları belirleyici olmuştur. Her ne kadar Şerif el-Murtazâ ve Tûsî, Şifî-Ca'ferî olmaları açısından farklı bir ekolün temsilcileri olsalar da itikâdî olarak Mu'tezile ile yakından irtibatlı oldukları bilinmektedir. Bu çalışmanın amacı bu dört âlim ve yazdıkları usûl metinleri üzerinden mezkûr eleştirinin mahiyetini açıklamak ve bu eleştirinin odağındaki muhataba dair analizlerde bulunmaktır. Çalışmanın diğer amacı ise bu analizler ışığında fukahâ ve mütekellimîn ayrımına dair yukarıda zikredilen yaygın kanaatin sorgulanmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usûlü, Kelâm, Kâdî Abdülcebbar, Basrî, Şerif el-Murtazâ, Tûsî.



Expelling Kalām from the Usūl al-Fiqh: A Reaction from the Mutakallim Methodologists of 5th Hijrī Century

Şuheda Bozyel

<https://orcid.org/0000-0002-5043-8671>

Assist. Prof., Şırnak University, Faculty of Theology,

Department of Islamic Law, Şırnak, Türkiye

<https://ror.org/01fcvk23>

suhedagereksar@gmail.com

Citation:	Bozyel, Şuheda. "Expelling Kalām from the Usūl al-fiqh: A Reaction from the Mutakallim Methodologists of 5th Hijrī Century". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 39 (November 2024), 39-49. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1498472 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	The draft version of this study was previously presented verbally at the 9th International Islamic Law Graduate Studies Symposium organized by Istanbul University Faculty of Theology between 26.10.2023-27.10.2023 with the title "A Different Consideration on the Relationship between Fiqh Al-Usūl and Kalām", and the summary of the text of the paper was published.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
Date of submission:	09 June 2024
Date of acceptance:	20 September 2024
Date of publication:	30 November 2024
Reviewers:	One Internal & At Least Two External
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: In the methodology of writing usūl al-fiqh, a distinction is drawn between fuqaha and mutakallimīn. A characteristic attributed to the mutakallimīn is their emphasis on theological identity, often incorporating theological issues into their usūl works. Conversely, scholars adhering to the fuqaha methodology typically resisted blending kalām (theological discourse) with usūl, deliberately avoiding theological topics in their texts. Contrary to the mutakallimīn method of "carrying theological issues into the works of usul," some theologian usulists in the fifth century of the Hijr displayed varying stances. For example, the works of al-Basrī, Sharīf al-Murtazā, and al-Tūsī's on usulcomment on the interplay between usūl and kalām, critiquing the inclusion of theological issues within usūl studies. Al-Basrī explicitly addresses his criticisms to his teacher, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, while Sharīf al-Murtazā's critiques, though directed at an unnamed scholar, echo a similar sentiment. Al-Ṭūsī, however, bases his critiques on thematic concerns rather than personal ones. The common thread binding these scholars is not only their contemporaneity and shared scholarly tradition but also their nuanced differences, with Sharīf al-Murtazā and al-Ṭūsī representing the Shi'ite-Ja'farī school while still engaging with Mu'tazilite theological perspectives. This study aims to elucidate the nature of these critiques through an analysis of the works and positions of these four scholars and to assess the validity of the prevalent view that sharply distinguishes between the methodologies of fuqaha and mutakallimīn.

Keywords: Usūl al-fiqh, kalām, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, al-Basrī, Sharīf al-Murtazā, al-Tūsī.

Giriş

Fıkıh usûlü literatürünün ele alındığı bazı son dönem çalışmalarda, fukahâ ve mütekellimîn yönteminin farkları incelenirken söz konusu metotların kelâm ilmi ile bağlantılarına değinildiği bölümlerde, “kelâmî meseleleri usûl ilmine taşıyanlar” olarak mütekellimîn usûlcülere işaret edilir.^[1] Bu âlimlerin usûl eserlerinde, meseleleri kelâmî arka planı ile ele aldıkları ve usûl ilmini kelâm ilminin bir dalı olarak ortaya koydukları ifade edilir.^[2] Buna karşılık fukahâ yöntemini takip eden âlimlerin usûl ilmi ile fıkıh mesâili arasında bağ kurdukları, mütekellimîn usûlcülerin eserlerinde yer verdikleri kelâmî konuları ise usûl eserlerinden ihraç ettikleri belirtilir.^[3] Usûl ilmini kelâm ilminin bir fer’î olarak kabul eden ve kelâmî meselelere usûl eserinde yer veren ilk âlimlerden biri olarak Kâdî Abdülcebbar’ın (öl. 415/1025) ismi sıklıkla literatürde zikredilir.^[4] Kâdî’nin bu tavrına yönelik ilk tepkinin ise öğrencisi Basrî’den (öl. 436/1044) geldiği nakledilir. Aynı zamanda kelâmcı bir usûlcü olan Basrî’nin bu tutumu farklı bir durum olarak değerlendirilmektedir.^[5] Ancak konu ile ilgili literatür takip edildiğinde bu tepkinin Basrî ile sınırlı olmadığı, aynı dönemde yaşayan ve Mu’tezile ile kuvvetli bağları bulunan Şerif el-Murtazâ (öl. 436/1044) ve Ebû Ca’fer et-Tûsî (öl. 460/1067) gibi kelâmcı usûlcülerin eserlerinde de benzer eleştirilerin yer aldığı görülmektedir.^[6]

Bu çalışmada, mütekellimîn metodu için sıklıkla dile getirilen “usûlün kelâm ilminin bir dalı gibi görülmesi ve usûl ilmine kelâmî meselelerin karıştırılması” şeklindeki iddia üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda söz konusu iddiayı en yüksek sesle dile getiren Makdisî’nin ifadeleri incelenecektir.^[7] Daha sonra kelâm ilminin usûl ilmine dahil edilmesine tepki gösteren mezkûr üç âlimin eserlerindeki konu ile ilgili pasajlar ele alınacaktır. Burada, eleştiriye konu olan noktanın ve

-
- [1] Örneğin fıkıh usûlü-kelâm ilişkisini ele aldığı çalışmasında Arvas, mütekellimîn usûlcülerin kelâmî bazı meseleleri usûle taşıdığını ifade etmektedir. bk. Mehmet Sait Arvas, *Hicri VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 26; Fukahâ ve mütekellimîn metodunun farklarını incelediği kısımda Abdülvehhâb İbrâhim de, mütekellimîn usûlcülerin eserlerinde bolca bulunan kelâmî bahislerin olmamasını, fukahâ metodunun bir özelliği olarak zikreder. İlgili ifadeler için bk. Abdülvehhâb b. İbrâhim Ebû Süleyman, *el-Fikru’l-usûlî* (Cidde: Dârü’ş-Şurûk, 1984), 454-455.
- [2] Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi* (Ankara: İsam yayınları, 2017), 152.
- [3] Fukahâ yazım metodu için zikredilen temel özellikleri bu metodun ilk örneği sayılabilecek Debûsî açısından değerlendirilmesi hususunda bk. Hacer Yetkin, *Hanefî Usûlünün Kurucularından Debûsî ve Usûl Anlayışı* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 69-76.
- [4] Bu mesele bağlamında ismi geçen diğer iki âlim Bâğdadî ve Bâkılânî’dir. Örneğin Makdisî, usûl ilmini kelâm ilminin bir parçası haline getiren şahıslar olarak, Kâdî Abdülcebbar ve Abdülkâhîr el-Bâğdadî’nin adını zikreder. Bunun için bk. George Makdisî, *Ibn Aqil: Religion and Culture in Classical Islam* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), 76; Hicrî 4. asır usûlcülerinin âm lafızlar ile ilgili yaklaşımlarının ele alındığı çalışmada Çöklü, Kâdî Abdülcebbar ve Bâkılânî’nin usul konularını kelâmın bir parçası gibi incelediğini iddia etmektedir. Söz konusu ifadeler için bk. Ramazan Çöklü, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi: Hicrî 4. Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlili (Cessâs, Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebbar Mukayesesi)* (Ankara: Fecr yayınları, 2022), 13. Bâkılânî’nin kelâm ilminin meselelerini usûl ilmine dahil eden kişi olarak zikredildiği diğer çalışmalar için ayrıca bk. Vezir Harman, *Seyfeddin Âmidî’nin Kelâm Sisteminde Usûlü’l-Dîn ve Usûlü’l-Fıkh İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 29, 31; Yakup Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği: Molla Gürânî’nin ed-Durer Adlı Eserinin Mukaddimesi Ekseninde Fıkıh Usûlü Mukaddimelerinde Usûl Tartışmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 16; Davut Eşit, “Klasik Dönem Fıkıh Usûlü Eserlerinde Bilginin Kısımları”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi* 10/19 (Nisan 2018), 144, 150; M. Rahmi Telkenaroğlu, “Usûl-i Fıkıha Modern Dönemde Yapılan Revizyon Çağrıları Işığında ‘İslam Hukuk Usûlü’ Dersinin Daha Etkin Yürütülmesine Yönelik Mütevazı Bir Katkı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018), 641. Bâkılânî ile ilgi yakın zamanda yapılmış bir çalışmada ise usûl eserlerinin mukaddimelerinde ele alınan ve kelâm ilmi ile ortak görülen ilim, delil, nazar, hüküm, hüsun-kubuh, teklif gibi hususların, *et-Takrîb ve’l-irşâd*’da ele alınmasının iki ilmi birleştirmekten ziyade bu ilimlerin sınırlarını belirlemeye matuf olduğu iddia edilmiştir. Bunun için bk. Şuheda Bozyel, *İlahi Hitabın Mahiyeti Çerçevesinde Bâkılânî’nin Usul Düşüncesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 48-53.
- [5] Makdisî, *Ibn Aqil*, 78.
- [6] Ca’ferî-Mu’tezile ilişkisine dair ayrıntılı bilgi için bk. Sefa Atik, *Ca’ferî Fıkıh Usûlünde Akıl Delîli* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 35-45.
- [7] Burada Makdisî’nin seçilme sebebi bu konu sebebi ile kendisine sıkça atfı yapılmasıdır. Bunun için bk. Murteza Bedir, “Is There a Hanafi Usul al-Fıqh?”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 164-168; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, 152,153,181,208; Adem Yiğın, “Fukahâ Metodunun Genel Yapısı Üzerine”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (Ocak 2003), 73.

bu eleştirinin muhatabının belirlenmesine yönelik bazı izahlar yapılacaktır. Son olarak bu bilgiler ışığında fıkıh usûlü kelâm ilişkisine yönelik kelamcı usûl âlimlerinin yeniden konumlandırılması gerektiği teklifinde bulunulacaktır.

1. Kelâmî Meselelerin Usûle Tedâhülü

İbn Akîl (öl. 513/1119) ile ilgili çalışmasında Makdisî^[8], usûl-i fıkıh yazım yöntemlerinden mütekellimîn metodunu ele alırken *el-Vâzih*'in, usûlü kelâm ilminin bir parçası haline getirmeye çalışan kelamcılara karşı bir tepki olarak kaleme alındığını ve bu açıdan İbn Akîl'in fukahâ metodunun en önemli aktörü olduğunu iddia eder. Makdisî'ye göre usûlü, kelâmın ikincil bir parçası haline getirmeye çalışan âlimler Eş'arî mezhebinden Bağdâdî (öl. 429/1037-38), Mu'tezile'den ise Kâdî Abdülcebâr'dır. Makdisî bu görüşünü, her iki âlimin kelâma dair eserlerinde usûl ilmine yer vermesine dayandırır. Buna göre Kâdî Abdülcebâr'ın *el-Muğnî* adlı ansiklopedik eserinin 17. cildi *eş-Ser'ıyyât* olup bu eser fıkıh usûlüne hasredilmiştir. Ayrıca Basrî'nin ifadelerine göre Kâdî'nin *el-Umed* eseri de kelâmî meseleler ile doludur. Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *Kitâbu Usûli'd-dîn* eseri ise başlığına rağmen bir usûl-i fıkıh eseri gibi organize edilmiştir. Makdisî, Kâdî Abdülcebâr'ın bu tavrına yönelik ilk tepkinin beklenmedik bir şekilde öğrencisi Basrî'den geldiğini ifade eder.^[9] Makdisî'nin bu anlatımı, usûlün kelâm ilmine dahil edilmesi tavrının kelâmcı bir usûlcü olan Kâdî Abdülcebâr için anlaşılabilir, Basrî'nin tepkisinin ise farklı bir tavır olduğu iması taşımaktadır. Burada her ikisi de literatürde kelamcı usûlcü olarak anılan ve eserleri bu metodun en önemli örnekleri olarak zikredilen iki âlimin^[10] kelâm ile usûl-i fıkıh ilişkisine dair yaklaşımlarının farklı olduğu ortadadır. Bu durumda akla şöyle bir soru gelmektedir: Hangi tavrın benimsenmesi mütekellimîn metodu için belirleyici bir kriterdir? Esasında usûl eserlerini, yazım yöntemine göre fukahâ ve mütekellimîn şeklinde tasnif etmek ve bu yöntemlerin ayırt edici özelliklerini belirlemeye çalışmak, modern zamanlarda gösterilen bir çabadır. Bu ayırımın mahiyeti ve hususiyetleri üzerine ortak bir kabul olmasa da^[11] kelâmî meselelere usûl ilminde yer verilmesi mütekellimîn usûlcüler için yaygın bir tavır olarak ifade edilir. Ancak hicrî beşinci asırdaki bazı kelâmcı usûlcülerin eserlerinde, konu ile ilgili yer alan pasajlarda farklı bir duruş dikkat çekmektedir. Makdisî'nin de ifade ettiği gibi ilk tepki Basrî'den gelse de o dönemde yazılmış bazı usûl eserlerine bakıldığı zaman Basrî'nin bu konuda yalnız olmadığı görülmektedir. Basrî ile aynı çağda yaşamış olan Şerif el-Murtazâ ve Tûsî'nin usûl eserlerinde de benzer eleştiriler yer almaktadır.^[12]

[8] Makdisî'nin hayatı ve görüşlerinin tenkitli bir değerlendirmesi için bk. Tuncay Başoğlu, "George Makdisî (1920-2002)", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 4 (2004), 87-115.

[9] Makdisî, *Ibn Aqil*, 76-77; Makdisî, İbn Akîl'in usûl eserini fukahâ metodunun öncüsü olarak zikretmektedir. Ancak *el-Vâzih*'ta mütekellimîn metodunun öncü eserlerinden Bâkılânî'nin *et-Takrîb ve'l-irşâd*'ından çokça aktarımlar yapılmıştır. Bunun için bk. Şuheda Bozyel, *Bâkılânî'nin Usul Düşüncesi*, 41-42. Cessâs'ın usûl eserini "fukahâ yönteminin en eski ve eksiksiz eserlerinden biri" olarak tarif eden Bedir ise, Makdisî'nin bu metod için İbn Akîl'i ön plana çıkarmasını eleştirir. Bedir ayrıca Makdisî'nin Kâdî Abdülcebâr ve Bağdâdî ile ilgili argümanlarını söz konusu iddiasını temellendirmesi açısından yetersiz bulur. Zira her iki âlimin usûl ilmine hasrettikleri günümüze ulaşmayan eserleri de bulunmaktadır. Bedir'in itirazlarının ayrıntıları için bk. Bedir, "Is There a Hanafi Usul al-Fıqh?", 166-167. Köksal da benzer şekilde Kâdî Abdülcebâr ve Bağdâdî'nin usûl eserleri görülmedikçe bu âlimlerin fıkıh usûlü ile kelâm ilişkisi hususunda ne yapmak istediklerinin tam olarak bilinmeyeceğini ifade eder. Bunun için bk. Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, 153.

[10] Mütekellimîn yazım yönteminin temel eserleri ve müellifleri için bk. Ebû Süleyman, *el-Fikru'l-usûlî*, 446-451; Zekiyüddîn Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 39; Mehmed Seyyid, *Usûl-i fıkıh: Medhal* (İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011), 52-54;

[11] Bu ayırımın mahiyetine yönelik farklı değerlendirmeler için bk. Tuncay Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 16-17; Davut İltas, "Fıkıh Usulü Yazımında "Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi" Ayrışmasının Mahiyeti Üzerine", *Bilimname* 17 (2009); Murteza Bedir, "Kelâmci ve Fıkıhçı Usûl Geleneğine İlişkin Bazı Eleştirel Mülahazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi* 29 (2013).

[12] Mezkûr âlimlerin Mu'tezile ile etkileşimleri konusunda bk. Bekir Altun, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile-İmâmîyye Etkileşimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 51-77.

2. İlk Karşı Çıktılar: Basrî, Şerif el-Murtazâ ve Tûsî

Basrî, *el-Mu'temed*'in başında eserini kaleme alma sebebini izah ederken daha önce hocası Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Umed*'ine şerh yazdığını, burada usûl ilmi ile doğrudan irtibatı olmayan meselelerin yer aldığını, bir şerh olması sebebiyle söz konusu meseleleri ihraç etmeyip bunları da ele almak durumunda kaldığını ifade eder.^[13] Basrî'nin, *dakîku'l-kelâma* dair olduğunu ifade ettiği ve kendi yazdığı eserde dışarda bırakmayı tercih ettiği meseleler ilim, nazar, nazar-bilgi ilişkisi gibi bahislerdir. Ona göre kelâm ile usûl-i fıkıh arasında uzak bir alaka, fıkıh ile usûl-i fıkıh arasında ise kuvvetli bir bağ bulunmaktadır. Nasıl ki fıkıhta, usûl-i fıkıh, tevhid ve adalet gibi konuların yer alması doğru değil ise usûl-i fıkıhta da bu konuların yer alması daha fazla yanlıştır.^[14] Basrî'nin bu ifadelerini ele alırken Makdisî, söz konusu pasajda bir hata olduğunu ve bazı kelimelerin yerlerinde bir karışıklık olabileceğini düşünür. Buna göre o, bu pasajdaki “tevhid ve'l-adl” kavramının yerini değiştirerek şöyle bir mana verir:

“Fıkıh, usûl-i fıkıh üzerine mebni ve iki ilim arasında kuvvetli bir bağ olduğu halde fıkıh kitaplarında usûl-i fıkıh (meselelerinin) zikredilmesi caiz değilse aralarında uzak bir ilişki bulunan ve (usûl-i fıkıh) kitaplarının maksadının anlaşılması kendisine bağlı olmayan tevhid ve adlin usûl-i fıkıhta zikredilmemesi gerekir.”

Makdisî, eserin Topkapı sarayında bulunan yazma nüshasında “tevhid ve'l-adl” kelimelerinin normalde olan yerinden daha uzak bir yere yazılmasını müstensihnin bu kelimelerin doğru yeri konusunda şüphesine bağlamaktadır.^[15] Bizce de kendisi bu pasaja dair düzeltme önerisinde haklı gibi görünmektedir. Zira söz konusu pasajın düzeltilmemiş halinden fıkıhın üzerine bina edildiği iki ilmin olduğu, birinin usûl-i fıkıh diğersinin de tevhid ve'l-adl olarak ifade edilen kelâm ilmi olduğu şeklinde bir mana çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile burada fıkıhın hem usûl-i fıkıh hem de kelâm ilmi ile ilişkisinden bahsedilmiş olmaktadır. Ancak literatürde usûl-i fıkıh ile kelâm arasındaki ilişkiden sıkça söz edilse bile fıkıhın kelâm ilmi üzerine bina edilmesi şeklinde bir tartışma -en azından o dönem için- mevzu bahis değildir. Öte yandan burada Basrî'nin vurgulamak istediği nokta, fıkıh ile kelâm arasındaki ilişki değil usûl ile kelâm arasındaki ilişkidir. Kaleme aldığı usûl eserinde neden kelâmî konuları ele almayacağını açıklarken bu ifadeler yer vermesi bu bağlamda önemlidir. Sonuç olarak burada Basrî'nin usûl-i fıkıhın fıkıh ile yakın, kelâm ilmi ile uzak bir ilişki kurduğunu görmekteyiz. Bu durumda, ona göre hocası Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Umed* eserinde yer verdiği ve kendisinin “*dakîku'l-kelâm*” olarak isimlendirdiği bilgi bahisleri ile ilgili olan konuların usûl eserlerinden ihraç edilmesi gerekir. Eserin ilerleyen kısımlarına bakıldığı zaman Basrî'nin bu tepkisine uygun olarak ilmin tanımı, kısımları, nazarın bilgiyi tevhit etmesi, bir bilgi türü olarak aklın tanımı ve mahiyeti, delil türleri gibi ilim bahisleri kapsamında ele alınan meselelerin hiç birisine yer vermediği, doğrudan kelâmın kısımları ile devam ettiği görülmektedir.

Kelâmî meselelere usûl eserlerinde yer verilmesine benzer bir tepkinin Şîî usûl âlimi Şerif el-Murtazâ'dan da geldiğini görmekteyiz. Onun konu ile ilgili *ez-Zerîa* adlı usûl eserinin başındaki şu ifadeleri konumuz açısından dikkate değerdir:

“Usûl-i fıkıha dair eser kaleme alan bazı kimseler gördüm. Her ne kadar bu kişiler (usûlün) manaları, kuralları ve ilkelerinin birçoğunda isabet etmiş olsalar da usûl-i fıkıhın kanûnu ve üslûbunda

[13] Basrî, kelâm ilmi ile ilgili konuların usûlde ele alınmasından başka, *el-Umed*'in tertibinin düzgün olmaması ve çokça tekrarlar barındırması gibi durumları da kendisini yeni bir eser yazmaya iten sebepler olarak zikreder. Basrî'nin *el-Mu'temed* eserinin telif amacına dair ifadeleri için bk. Muhammed b. Ali Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hamidullah (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1964), 1/7-8. Basrî'nin eserinde fıkıh usûlünü kelâm ilminden ayıklama çabası için ayrıca bk. Ayşegül Yılmaz, *Fıkıh Usûlünde Husûn-Kubuh -el-Mu'temed ve el-Mustasfâ Karşılaştırması Işığında-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 113.

[14] Basrî, *el-Mu'temed*, 1/7; Basrî ve Gazzâlî gibi âlimlerin fıkıh usûlünü kelâmdan arındırma tekliflerinin pratikte uygulanmasının imkânsız olduğuna dair bir değerlendirme için bk. Hasan Hacak, “Klasik Dönemde Fıkıh Usûlü”, *İslam Düşünce Atlası: Klasik Dönem*, ed. İbrahim Halil Üçer (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 1/343.

[15] Makdisî, *Ibn Aqil*, 80.

hata etmişler, haddi aşmış ve yanlış düşmüşlerdir. Bu kimseler ilmin ve zannın tanımı, nazarın ilmi nasıl tevli't ettiği, sonucun nedenden zorunlu olarak ortaya çıkması ile adet gereği ortaya çıkması arasındaki fark, adetin ihtilaf ettiği ve ittifak ettiği noktalar, Allah ve Resûlullah'ın hitabının hükümlere delâlet etmesinin kendisi ile bilindiği şartlar, her iki hitabın birbirinden farklılaştığı veya benzer olduğu yönler ile bu hitaplar arasındaki fark gibi diğer meseleleri ele almışlardır. Bunlar usûl-i fıkıh değil usûli'd-dîn'de ele alınması gereken ve o ilme mahsus meselelerdir."^[16]

Bu pasajda Şerif el-Murtazâ'nın kelâm ilminde ele alınması gerektiğine dair verdiği örnekler *el-Mu'temed'*de yer alanlara göre daha geniş bir sınır çizer. O, Basrî'nin yer verdiği bilgiye dair bahislere ilaveten iki şey arasındaki zorunluluk ve âdete dayalı oluşumun ve hitap ile ilgili meselelerin de fıkıh usûlünde ele alınmaması gerektiğini ifade eder. Şerif el-Murtazâ mezkûr bahislerin usûl-i fıkıhta ele alınmasına yönelik muhtemel itirazları da göz önünde bulundurarak onları cevaplamaktadır. Buna göre şayet söz konusu meseleler usûl ilminin mütemmim bir cüzü sayılarak ele alınmış ise bu gerekçelendirme ile baştan sona usûli'd-dîne dair bütün meselelerin ele alınması gerekli olur. Zira usûl-i fıkıh usûli'd-dîn üzerine mebnidir. Bu durumda yalnızca bu hususlar ile yetinilmemesi, hudûs delili^[17] ile yaratıcının ispat edilmesi, sıfatların temellendirilmesi, tevhi'd, adalet ve nübüvve dair hususların da ele alınması gerekir. Diğer taraftan ilim ve zanna dair meselelerin ele alınması tevli'de dair hususların dile getirilmesine neden olmuş ise bu durumda usûl-i fıkıhın kaynağı olan hitap kavramı kapsamında kelâmın mahiyetine dair hususlar da ele alınmalıdır. Şerif el-Murtazâ'ya göre şayet bu sayılanların usûl ilminden ihraç edilmesi gerekli ise yukarıda zikredilen bilgi ve diğer hususlara dair meselelerin de usûl ilminden ihraç edilmesi gerekir.^[18]

Şerif el-Murtazâ kelâm ilmine dair meselelerin usûl ilminde ele alınmasına karşı katı bir duruş benimsemekle birlikte o, Basrî'nin aksine usûl-i fıkıh ile usûli'd-dîn arasında kuvvetli bir bağ olduğu kanaatindedir. Zira ona göre usûl-i fıkıh, usûli'd-dîn üzerine mebnidir. Dahası usûli'd-dîn'deki muhalefet usûl-i fıkıhta muhalefeti de ortaya çıkarır. Böyle olmakla birlikte Şerif el-Murtazâ, usûl eserinde her iki ilmin cem' edilmemesi ve ele alınan meselelerin usûli'd-dîn ile bağlantısı kurulmadan incelenmesi gerektiğini ifade eder.^[19] Şerif el-Murtazâ'nın her iki ilim arasında kuvvetli bir bağ bulunduğunu kabul etmekle birlikte bu iki ilmin meselelerinin birbiri ile karıştırılmaması gerektiğini ifade etmesi bu dönemde usûl ilminin belirli bir olgunluğa erişmesi ve bu ilmin sınırlarının belirlenme çabası ile ilgili olmalıdır. Nitekim bu dönemde usûl eserleri yazımında büyük bir artışın olduğu^[20] ve mezheplerin en mütekâmil usûl eserlerinin kaleme alındığı bilinmektedir.

Konu ile ilgili Şerif el-Murtazâ'nın öğrencisi Tûsî'ye göre ise fıkıh usûlünde maksat, fıkıh bilgisinin kendisi ile tamamlandığı şeyler değildir. Şayet böyle olsaydı cisimlerin hâdis ve bir yaratıcısının olduğu, bu yaratıcının sıfatlarının olduğu, adil olmasının vacip (zorunlu), peygamberler göndermesinin mümkün olduğu şeklindeki meselelerin de usûl-i fıkıhta ele alınması gerekirdi. Zira bahsedilen bütün bu durumlar bilinmeden, fıkıh bilgisi tamamlanmış sayılmaz. Tûsî'ye göre zikredilen bu hususların usûl-i fıkıh kapsamında olduğunu söylemek vaki değildir.^[21] Tûsî açıkça belirtmese de fıkıh bilgisinin kendisi ile tamamlandığı ve usûl-i fıkıhta yer verilmesini doğru bulmadığı bu meseleler kelâm ilmi dahilindedir. Yukarıda ifade edildiği üzere benzer örnekler

[16] Ebû'l-Kâsım Alemülhüda Ali b. Hüseyin Şerif el-Murtazâ, *ez-Zerîa ilâ usûli's-şerîa*, thk. Ebû'l-Kâsım Gürcî (Tahran: Danışgah-ı Tahran, 1984), 1/2.

[17] Hudûs delili hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Eşref Altaş, "Hudus Teorisi", *İslam Düşüncesinde Teoriler: Metafizik: Varlık Düşüncesi ve Sıfatlar*, haz. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 2/588-610.

[18] Şerif el-Murtazâ, *ez-Zerîa*, 1/2-3.

[19] Şerif el-Murtazâ, *ez-Zerîa*, 1/4.

[20] Başoğlu, *İlet Tartışmaları*, 6.

[21] Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Rıza el-Ensârî Kummî (Kum: Çitire, 1417), 1/7.

vermek suretiyle Şerif el-Murtazâ bu hususu açıkça ifade etmiştir.^[22] Bu durumda Tûsî'nin söz konusu eleştirisinin muhatabı hocası Şerif el-Murtazâ olmadığını söyleyebiliriz. Diğer taraftan Tûsî, *el-Udde*'nin başında kendisinden önce hocası Şeyh Müfîd'in (öl. 413/1022) muhtasarı dışında mezhep içerisinde bir usûl eseri kaleme alınmadığını da belirtir. Diğer bir hocası Şerif el-Murtazâ'nın ise imlâları ve bunlar üzerine yapılan şerhler olmakla birlikte usûl ilmine tahsis ettiği bir eserinin olmadığını da ekler.^[23] Burada Tûsî'nin kelâm ilminin meselelerinin usûle dahil edilmesine yönelik bir eleştirisi olduğu âşikar olmakla birlikte bu eleştirinin muhatabının kim olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Şerif el-Murtazâ'nın da benzer eleştiriler yönelttiği hatırlanacak olursa burada muhatabın, Şeyh Müfîd veya kendisinden önce bir usûl eseri kaleme aldığı bilinen Kâdî Abdülcebbâr olması muhtemeldir. Tûsî, hocası Şeyh Müfîd'in usûle dair bir eserinin bulunduğunu, bu eserde meseleleri enine boyuna ele almadığını, ele alınmasına ihtiyaç duyulmayan meselelere eserinde yer verdiğini, ele alınması gereken bazı hususlara ise yer vermediğini ifade eder.^[24] Dikkat edilecek olursa Tûsî'nin, Şeyh Müfîd'in eserine yönelik eleştirilerinden birisi "usûl ilminde yer verilmesine ihtiyaç duyulmayan hususları barındırması"dır. Bununla birlikte Tûsî bu meselelere örnek vermediği gibi bunların hangi ilme ait olduğunu da belirtmez. Şeyh Müfîd'in usûl eseri günümüze ulaşmamıştır. Ancak öğrencisi Kerâcîkî'nin (öl. 449/1057) bu esere dair muhtasarı matbudur.^[25] Ancak muhtasar olduğu için bu eser üzerinden söz konusu eleştirilerin takibini yapmak mümkün değildir. Burada diğer bir ihtimal olan Kâdî Abdülcebbâr akla gelmektedir. Basrî'nin eserinde yer verdiği örneklerden bir kısmının konu ile ilgili Şerif el-Murtazâ'nın örnekleri ile uyuşması, Tûsî'nin de neredeyse benzer ifadelerle yer vermesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Ancak Kâdî'nin *el-Umed* ve bunun üzerine yazılan *Şerhu'l-Umed* eserleri günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte Kâdî'nin bazı görüşlerinden yola çıkarak usûl eserindeki yaklaşımına dair fikir sahibi olmak mümkündür. Bu noktada Kâdî'nin usûldeki tavrını belirleyen kelâmî mensubiyeti olduğu için Mu'tezile'nin konu ile ilgili düşüncesine değinmekte fayda bulunmaktadır.

Mu'tezilî düşünce sisteminde teklif, *aklî* ve *şer'î* olmak üzere iki kısma ayrılmakta ve kulun mükellefiyeti de akıl ve vahiy şeklinde iki kaynağa dayandırılmaktadır. Bu anlayış bir taraftan vahyin vürûdünden önce kulun bazı yükümlülüklerle mükellef olması sonucunu doğurmakta diğer taraftan vahiy yoluyla gelen, ancak bilgisi icmâlî olarak akılda bulunan hükümlerin aklî teklif üzerine ikâme edilmesi anlamını taşımaktadır.^[26] Aklî teklif alanının zeminini ise hüsün-kubuh bilgisi oluşturur. Mu'tezile düşüncesinde hüsün-kubuh bilgisi akılda bulunan zorunlu bilgiler arasındadır. Bu bilgi ile kişi vahye muhatap olmadan da bazı yükümlülüklerle mükellef olur. Şer'î teklif kapsamında ise Peygamberler vasıtasıyla öğrenilen mükellefiyetler yer alır. Mu'tezilî düşünce sistemine göre her ne kadar bazı aklî yükümlülükler için sem' zorunlu olmasa da teker teker fer'î durumlar ile sorumlu olmak sem'î bilgiye bağlıdır. Kâdî Abdülcebbâr akitler, ibâdetler gibi hususların sem'î teklif ile ilişkili olduğunu ve bu türden hükümlerin yalnızca Kur'an, Sünnet ve bunlara tabi olan şer'î deliller vasıtasıyla bilineceğini açıkça ifade etmektedir.^[27]

[22] Tûsî'nin hocası ile yakın ifadeleri zikrettiği halde Şerif el-Murtazâ'nın ismini anmaması dikkat çekici bir durumdur. Şif düşüncenin fıkıh usûlü anlayışını ele aldığı çalışmasında Hayta, bu iki eser arasındaki benzerliği Tûsî'nin hocasının derslerinde tuttuğu notlar ile açıklar. Ayrıca Tûsî eseri kaleme aldığı anda hocası henüz yaşıyordu ve *ez-Zerî'a*'yı kaleme almamıştı. Konu ile ilgili açıklamalar için bk. Mustafa Hayta, *Klasik Dönem Şif-İmâmî Fıkıh Usulü Anlayışı* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 7.

[23] Tûsî, *el-Udde*, 1/3-4.

[24] Tûsî, *el-Udde*, 1/3.

[25] Konu ile ilgili muhakkikin ifadeleri için bk. Tûsî, *el-Udde*, 1/4 (Muhakkikin 3. dipnotu).

[26] Mu'tezile düşünce sisteminde Peygamberler gelmeden teklifin akıl ile bilinmesine hususunda bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-muhîr bi't-teklif* (Beyrut: Matba'atü'l-Katûlîkiyye, 1962), 1/1; Mesut Erzi, "Kâdî Abdülcebbâr'ın Düşüncesinde Dilin Yeri", *Kader* 20/1 (2022), 374.

[27] Kâdî'nin ifadeleri için bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-muhîr bi't-teklif*, thk. Daniel Gimaret-Jean Yusuf Houben el-Yesui (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986), 2/170.

Kâdî Abdülcebbar'ın kelâmî arka planı olan bu anlayışı, sistemli bir şekilde usûl görüşlerine de yansıttığı görülür. Kâdî tekliften bahsederken bunun kapsamına hem *akliyyât* hem *şer'iyâtın* dahil olduğunu ifade eder. Teklif etrafında ele alınan meseleleri beş başlık altında toplayan Kâdî, bunları şu şekilde sıralar: teklifin hakikati, mükellef kılanın ve mükellefin sıfatları, teklif dahilinde yerine getirilmesi ve terk edilmesi gereken şeyler ve teklifin sonuçları. Kâdî'ya göre kelâm, fıkıh ve usûl-i fıkhıtaki meseleler bir şekilde teklifin bu beş kısmı ile ilgilidir.^[28] Yine Kâdî bir başka yerde, Allah'ın kitabını açıklamaya çalışan müfessirin hususiyetlerini açıklarken şu ifadelerle yer verir:

"...Fıkıh şer'î ahkâmı ve sebeplerini bilmektir. Kişi fıkıhın delilleri olan usûl-i fıkhı bilmeden şer'î ahkâmı ve bunların sebeplerini bilmekle fakih olmaz. Fıkıhın delilleri de Kitâp, Sünnet, icma, kıyas, haberler ve bunlarla ilgili şeylerdir. Kişi bu durumları bilmekle de âlim olmaz. Kişinin Allah'ın tevhidini, adaletini, ona vacip olan ve müstahîl olan sıfatları ve yapması hasen ve kabih olan fiilleri bilmesi gerekir. Kim bu vasıfları kendinde toplarsa o Allah'ın tevhidini, adaletini, fıkıhın delillerini ve şer'î ahkâmı ve böylece müteşâbihleri muhkemlere hamletme suretiyle ikisi arasındaki farkı bilir. Bütün bu özelliklere sahip kimsenin Allah'ın kitabını tefsir etmekle meşgul olması câiz olur."^[29]

Bu pasajda Kâdî, şer'î ahkâmın bilgisini delillerin bilgisine hamletmiş, şer'î delillerin bilgisini ise Tevhid, adalet, Allah'ın sıfatları gibi kelâm ilminde ele alınan meselelerin bilgisi üzerine bina etmiştir. Böylece fıkıh, usûl-i fıkıh ve kelâm ilimleri arasında kuvvetli bir bağ kurmuştur. Diğer taraftan teklif ile ilgili bahislerin hem *akliyyât* hem de *şer'iyât* ile ilgili olduğunu ifade ederek kelâm ilmi ile usûl-i fıkıh ilmini ortak bir paydada buluşturmuştur. Kâdî'nin bu düşüncesini, yazdığı usûl eserlerine yansıtması ve eserlerinde her iki ilmin konularını cem' etmesi yüksek bir ihtimaldir. Nitekim kendisine atfedilen ancak öğrencisi İbn Metteveyh'in düzenlemeleri ile ortaya çıkan *Kitâbu'l-Mecmu'* eserinin yazma halindeki bazı ciltlerinin fıkıh usûlüne dair konuları içerdiği ifade edilmektedir.^[30] Öte yandan Kâdî'nin diğer bir öğrencisi Hâkim el-Cüşemî'nin (öl. 494/1101) eserinde her iki ilmin meselelerinin bir arada sunulduğu görülmektedir.^[31] Bu veriler Kâdî'nin kelâm ve fıkıh usûlü ilimlerini iç içe tasavvur ettiğini düşünmemize olanak sağlamaktadır.

3. Mütakellimîn Usûlcülerinin Yeniden Konumlandırılması

Kelâm ve fıkıh usûlü ilişkisine yönelik usûl âlimlerinin üç temayülünün bulunduğu söyleyen Köksal'a göre birinci grubta Debûsi (öl. 430/1039), Serahsî (öl. 483/1090?), Pezdevî (öl. 482/1089) gibi usûlcüler yer almaktadır. Köksal, fukâha ekolüne mensup âlimlerin bu iki ilim arasında bir ilişki kurmadıklarını, fıkıh usûlünün yalnızca fıkıh ile bağlantısına vurgu yaptıklarını ifade eder. Çoğunluğu kelamcı usûl âlimlerinin oluşturduğu ikinci grup ise fıkıh usûlünü, kelâm ilminin bir uzantısı olarak görme eğilimindedirler. Semerkandî (öl. 539/1144) gibi bazı usûlcüler bunu sarahaten ifade ederek, kelâmî kabullerin fıkıh usûlündeki tutumlarında belirleyici olduğunu söylemiştir. Felsefe ve mantık dilinin hâkim olduğu klasik sonrası dönemde ise ilimler arasındaki hiyerarşiye atıfta bulunan üçüncü gruba göre usûl ilmi, mebâdisini aldığı kelâm ilminin altında yer almaktadır.^[32]

[28] Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû' fi'l-muhîr*, 2/169.

[29] Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l Usûli'l Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/489.

[30] Bunun için bk. Abdüsselâm b. Muhammed b. Yûsuf el-Kazvîni, *el-Vâzih (Muhtasarun fi usûli'l-fikh)*, thk. Muhammed el-Hüseynî - Abdullah el-Ğızzî (Riyad: Dâru'l-Fârîs, 2022), 60-64 (Muhakkikin mukaddimesi); Bahaddin Karakuş, *Hicri II-VI Asırlarda Mu'tezile Fıkıh Usûlünün Hanefî Usûlüne Etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 40-41.

[31] Ebû Sa'd İbn Kerrâme el-Hakîm Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Cüşemî el-Beyhakî Hâkim el-Cüşemî, *'Uyû-nü'l-mesâil fi'l-usûl*, thk. Ramazan Yıldırım (Kâhire: Dâru'l-İhsân, 2018). Cüşemî'nin fıkıh usûlü konularını kelâm konuları içerisinde yer vermesini iki ilmin birbirinin devamı olarak yorumladığına dair bir açıklama için bk. Karakuş, *Mu'tezile Fıkıh Usûlünün Hanefî Usûlüne Etkisi*, 44 (Yazarın 125.dipnotu).

[32] Kelâm-fıkıh usûlü ilişkisine yönelik bu üç temâyüle ve münteseplerine dair ayrıntılı açıklama için bk. Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, 147-157.

Yukarıda Kâdî Abdülcebâr, Basrî, Tûsî ve Şerif el-Murtazâ'nın konu ile ilgili ifadeleri dikkate alındığı zaman fıkıh usûlü-kelâm ilişkisine yönelik ikinci grupta yer verilen kalamcı usûl âlimlerinin ortak bir tavır sergilemedikleri görülmektedir. Buna göre Kâdî, kelâm ilmi ile usûl ilmini teklif kavramı çatısı altında birleştirmiş ve bu açıdan bu iki ilmi birbirine yaklaştırmış hatta iç içe iki ilim olarak tasavvur etmiş gibi görünmektedir. Kâdî'nin bu açıdan kelâm ile usûl ilişkisini ifade eden çizginin bir ucunu temsil ettiği söylenebilir. Bu çizginin tam karşısında ve diğer uçta ise öğrencisi Basrî konumlandırılabilir. Zira o, kelâm ile usûl ilmi arasında uzak bir alaka olduğunu ve usûl ilminden kelâmî konuların ihraç edilmesi gerektiğini ifade eder. Şerif el-Murtazâ ise usûl ilminin kelâm ilmi üzerine bina edildiğini ancak bununla birlikte kelâmî meselelerin usûlde yer almaması gerektiğini belirtmektedir. Bu açıdan Şerif el-Murtazâ'nın Basrî ile Kâdî Abdülcebâr arasında ancak Kâdî'ye daha yakın durduğu söylenebilir. Tûsî'nin ise kelâm ilmi ile usûl ilmi arasındaki ilişkiye işaret etmeden meseleyi ele almasından hareketle, onun bu çizgide Basrî'ye daha yakın durduğu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Basrî, Şerif el-Murtazâ ve Tûsî kelâmî meselelerin usûlden çıkarılması konusunda açık bir şekilde Kâdî'nin karşısında yer almaktadırlar.

Bu bilgiler ışığında mütekellimîn usûlcülerin, meseleleri kelâmî arka planına riayet ederek ele aldıkları kabul edilebilir bir görüştür. Ancak bu usûlcülerin, usûl ilmine kelâmî meseleleri taşıdığı ve usûlde kelâmî meseleleri sıkça tartışma konusu yaptıkları anlayışı sorgulanmalıdır. Zira kalamcı usûl âlimleri oldukları halde Basrî, Şerif el-Murtazâ ve Tûsî'nin bu konuda açık muhalefetleri bulunmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada mütekellimîn metodu için zikredilen “usûl eserlerinde kelâmî meselelere yer verilmesi” iddiası hicrî beşinci asır Mu'tezilî kalamcı usûl âlimlerinden Basrî, Tûsî ve Şerif el-Murtazâ'nın metinleri üzerinden incelemeye tabi tutulmuştur. Her üç âlimin de usûl eserlerinde kelâmî meselelere yer verilmesine karşı bir tepkisinin olduğu görülmüştür. Bu açıdan literatürde ifade edildiği gibi Basrî'nin bu konuda tepki gösteren tek âlim olmadığı ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan kelâmî meseleleri usûle dahil eden kişi olarak Kâdî'ya işaret edilmiş ancak onun günümüze ulaşan usûl eseri bulunmadığı için bu iddia yeterince temellendirilememiştir. Bu çalışmada ise Kâdî'nin bu tavrına zemin hazırlayan teklif anlayışı ve bu bağlamda *akliyyât* ve *şer'iyât*a dair görüşlerine temas edilmiştir. Kâdî'nin bu meselelere dair görüşlerinden hareketle fıkıh usûlü ile kelâmî birbirine yaklaştırmaları ihtimalinin yüksek olduğu kanaatine varılmıştır. Diğer taraftan isim zikretmeden söz konusu meseleye dair Tûsî ve Şerif el-Murtazâ'nın eleştirilerinin muhatabının da Kâdî olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur.

Sonuç olarak kelâm-fıkıh usûlü ilişkisine yönelik Kâdî Abdülcebâr ve hicrî beşinci asır bazı kalamcı usûl âlimlerinin görüşlerinin ele alındığı bu çalışmada, mütekellimîn metodunun hususiyetlerinden biri olarak ifade edilen “kelâmî meselelere usûl ilminde yer verilmesi” görüşünün tartışmaya açık olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim mezkûr âlimlerin usûle dair ele aldıkları eserlerdeki ifadeleri bu kanaatimizi desteklemektedir. Hicrî beşinci asır usûlcülerinden Kâdî Abdülcebâr, Basrî, Şerif el-Murtazâ ve Tûsî ile sınırlandırdığımız bu çalışmanın temel iddiası, diğer mütekellim usûl âlimlerinin de dahil edileceği daha geniş çaptaki çalışmalar ile desteklenmeye açıktır. Böylece mütekellimîn metodu ile özdeşleşen kelâmî meselelerin usûl ilmine karıştırılması anlayışının mahiyeti, sınırları ve günümüzdeki çalışmalarda bu anlayış ile özdeşleştirilen âlimlerin konu ile ilgili gerçek yaklaşımları daha iyi anlaşılabilir olacaktır.

Kaynakça

- Altaş, Eşref. "Hudus Teorisi". İslam Düşüncesinde Teoriler: Metafizik: Varlık Düşüncesi ve Sıfatlar. ed. Ömer Türker. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Altun, Bekir. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile-İmâmîyye Etkileşimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Arvas, Mehmet Sait. *Hicri VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Atik, Sefa. *Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Akıl Delîli*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Bozyel, Şuheda. *İlahi Hitabın Mahiyeti Çerçevesinde Bâkılânî'nin Usul Düşüncesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Basrî, Muhammed b. Ali Ebü'l-Hüseyn. *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Hamidullah. 2 Cilt. Dımaşk: Institut Français de Damas, 1964.
- Başoğlu, Tuncay. *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Başoğlu, Tuncay. "George Makdisî (1920-2002)". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 4 (2004), 87-115.
- Bedir, Murteza. "Is There a Hanafi Usul al-Fıqh?" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 163-172.
- Bedir, Murteza. "Kelâmcı ve Fıkıhçı Usûl Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar", *İslam Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 65-97.
- Çöklü, Ramazan. *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi: Hicrî 4. Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlili (Cessâs, Bâkılânî ve Kâdı Abdülcebâr Mukayesesi)*. Ankara: Fecr yayınları, 2022.
- Dalmızrak, Yakup. *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği: Molla Gürânî'nin ed-Durer Adlı Eserinin Mukaddimesi Ekseninde Fıkıh Usûlü Mukaddimelerinde Usûl Tartışmaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ebû Süleyman, Abdülvehhab b. İbrâhim. *el-Fikru'l-usûlî*. Cidde: Dârü's-Şürûk, 1984.
- Erzi, Mesut. "Kâdı Abdülcebâr'ın Düşüncesinde Dilin Yeri". *Kader* XX/1 (2022), 367-397.
- Eşit, Davut. "Klasik Dönem Fıkıh Usûlü Eserlerinde Bilginin Kısımları". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi* 10/19 (30 Nisan 2018). <https://doi.org/10.26791/sarkiat.378125>
- Hacak, Hasan. "Klasik Dönemde Fıkıh Usûlü". *İslam Düşünce Atlası: Klasik Dönem*. ed. İbrahim Halil Üçer. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.
- Hâkim el-Cüşemî, Ebû Sa'd İbn Kerrâme el-Hakîm Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Cüşemî el-Beyhakî. *Uyûnü'l-mesâil fi'l-usûl*. thk. Ramazan Yıldırım. Kâhire: Dâru'l-İhsân, 2018.
- Harman, Vezir. *Seyfeddin Âmidî'nin Kelâm Sisteminde Usûlü'd-Dîn ve Usûlü'l-Fıkh İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Hayta, Mustafa. *Klasik Dönem Şîî-İmâmî Fıkıh Usûlü Anlayışı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- İltaş, Davut. "Fıkıh Usûlü Yazımında "Kelâmcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi" Ayrışmanın Mahiyeti Üzerine", *Bilimname* 17 (2009), 65-95.
- Kâdı Abdülcebâr. *Şerhu'l Usûli'l Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

- Kâdî Abdülcebâr. *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-muhît bi't-teklîf*. Beyrut: Matba'atü'l-Katûlîkiyye, 1962.
- Kâdî Abdülcebâr. *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-muhît bi't-teklîf*. thk. Daniel Gimaret-Jean Yusuf Houben el-Yesui. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- Karakuş, Bahaddin. *Hicri II-VI Asırlarda Mu'tezile Fıkıh Usûlünün Hanefî Usûlüne Etkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kazvînî, Abdüsselâm b. Muhammed b. Yûsuf. *el-Vâzih (Muhtasarun fi usûli'l-fikh)*. thk. Muhammed el-Hüseynî-Abdullah el-Ğizzî. Riyad: Dâru'l-Fâris, 2022.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. Ankara: İsam yayınları, 2017.
- Makdisi, George. *Ibn Aqil: Religion and Culture in Classical Islam*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Şa'ban, Zekiyüddîn. *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkıh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Seyyid, Mehmed. *Usûl-i fıkıh: Medhal*. İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011.
- Şerif el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alemülhüda Ali b. Hüseyin. *ez-Zerîa ilâ usûli's-şerîa*. thk. Ebü'l-Kâsım Gürcî. 2 Cilt. Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1984.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi. "Usûl-i Fıkıh Modern Dönemde Yapılan Revizyon Çağruları Işığında 'İslam Hukuk Usûlü' Dersinin Daha Etkin Yürütülmesine Yönelik Mütevazı Bir Katkı". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 31 (2018), 637-660.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *el-Udde fi usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Rıza el-Ensârî Kummî. 2 Cilt. Kum: Çitäre, 1417.
- Yetkin, Hacer. *Hanefî Usûlünün Kurucularından Debûsî ve Usûl Anlayışı*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Baskı., 2017.
- Yığın, Adem. "Fukahâ Metodunun Genel Yapısı Üzerine". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (Ocak 2003), 65-105.
- Yılmaz, Ayşegül. *Fıkıh Usûlünde Husûn-Kubuh -El-Mu'temed ve el-Mustasfâ Karşılaştırması Işığında-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.